

30-cu illərdə Azərbaycanın daxili olduğu Sovet imperiyası mürəkkəb dəyişikliklər dövrü yaşayırdı. İdeologiyasının «böyük siyasi və əmək yüksəlişi» adı ilə xarakterizə etdiyi həmin vaxtda «SSRİ-də kapitalist təsərrüfatının ləğv edilməsi prosesinin başa çatması, ümumxalq və kooperativ-kolkox mülkiyyəti formasında sosialist təsərrüfat sisteminin bərqərar olması, dərin mədəni inqilabın baş verməsi, sovet ziyalılarınun yetişməsi, mətbuat, kino, radio, teatr və mədəni-maarif müəssisələrinin sayının artması» bu yüksəlişin başlıca cizgiləri sayılırdı. Sovet xalqı ÜİK(b)P XVII qurultayının qəbul etdiyi ikinci beşillik planın (1933-1937-ci illər) yerinə yetirilməsi uğrunda mübarizəyə başlamışdı. Xalq kütlələrinin böyük bir qismi hələ də yoxsulluğun aşağı həddində yaşasa da, siyasi hakimiyyət və ideologiya «xalq təsərrüfatının yenidən qurulmasının və kollektivləşmənin başa çatdığını, sosialist inqilabının əsas vəzifəsinin yerinə yetirdiyini – yeni sosialist iqtisadiyyatının yarandığını» təbliğ edirdi. SSRİ-nin yeni konstitusiyasını qəbul edən Sovetlərin VIII fövqəladə Ümumittifaq qurultayında (dekabr, 1936-cı il) nəhəng bir ölkədə qurulan imperiyanın təşkilati işləri başa çatdırıldı, «istismarçı sınıfların ləğv olunduğu, sosialist millətinin formalaşdığı» elan edildi. XVIII qurultay SSRİ-də «sosialist cəmiyyəti quruculuğunun başa çatdırılmasını, tədricən sosializmdən kommunizmə keçilməsini», XIX qurultay (mart, 1939-cu il) isə «aparıcı kapitalist ölkələrinə çatmaq və onları ötüb keçmək» vəzifəsini qarşıya qoymuşdu.

1933-cü ildə Almaniya-da hakimiyyəti ələ keçirən Adolf Hitler belə bir vaxtda dünyanın yenidən bölüşdürülməsi niyyətini həyata keçirməyə başlamışdı. SSRİ-nin siyasi elitasının İ.V.Stalinin rəhbərliyi altında qurduğu hakimiyyət artıq yadfikirliyə qarşı total mübarizəyə başlamışdı. Qurulmuş nəhəng repressiya aparatı çar dövründən qalmış və yeni sistemin yetişdirdiyi kadrları amansızcasına məhv edirdi. 1934-cü ildə Leninqradda S.M.Kirovun öldürülməsilə daha da genişlənən repressiya dalğası qısa müddət ərzində saysız-hesabsız insanın taleyini dəyişdirdi. Bu qarşısıalınmaz dalğa, təbii ki, kinematografiyadan da yan ötmədi.

SSRİ-yə daxil olan bütün respublikalar kimi, «sosializm quruculuğu yolu ilə irəliləyən» Azərbaycanda da eyni sosial və iqtisadi dəyişikliklər baş verirdi. «Leninin vəsiyyətləri, Stalinin göstərişləri və M.C.Bağirovun rəhbərliyi altında yaşayıb-yaradan»

Azərbaycan xalqı partiyanın qarşıya qoyduğu vəzifələri yerinə yetirmək üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişdi. Ötən əsrin 20-ci illərində və 30-cu illərin əvvəllərində sənayeçiləri, torpaq və mülk sahiblərini, milli idarəetmə strukturlarını tədricən məhv edən sistem 30-cu illərin ikinci yarısından total şəkildə ziyalıların, siyasi və hərbi kadrların repressiyasına başladı. Bu dövrdə milli düşüncəmizdə əvəzsiz yeri olan H.Cavid, Y.B.Çəmənəminli, M.Müşfiq, Ü.Rəcəb və başqaları ilə yanaşı, ilk kinorejissorumuz və qüdrətli səhnə ustası A.M.Şərifzadə, ilk kino təşkilatçımız Ş.Mahmudbəyov, səhnə və ekranla bağlı olan mədəniyyət və incəsənət xadimləri amansız repressiyanın qurbanı oldular. Sistem, hətta öz yetirmələri olan Əliheydər Qarayev, Ayna Sultanova, Ruhulla Axundov və başqalarına da rəhm etmədi.

Azərbaycan səslı kinosunun başlanğıcı belə bir sosial-iqtisadi və mənəvi dövrə təsadüf etdi. 1935-ci ildə yenidən təşkil olunmuş Azərbaycan XKS yanında Foto-Kino İdarəsi film istehsalı və nümayişlə bağlı məsələləri siyasi-ideoloji nəzarətin, eyni zamanda maddi təminatın imkan verdiyi çərçivədə həll etməyə çalışırdı. İdarə öz fəaliyyətini XKS-nin 1936-cı ilin 10 fevralında yaradılmış İncəsənət İşləri İdarəsilə əlaqəli şəkildə qurur, ilk ideoloji nəzarət instansiyası kimi, göstəriş və təlimatları həmin idarədən alırdı. Bu qurumun rəisi Ruhulla Axundov, müavinlərisə Y.K.Çubar və Q.Sultanov təyin edilmişdilər. Bununla da Az.FKİ faktiki olaraq öz sahəsində icraçı quruma çevrilmişdi. «Azərkinə», «Azər-film» və «Azərfoto» trestləri həmin idarənin tabeliyinə verilmişdi. Kadr, mövzu, repertuar, texnika və s. üzrə siyasət İncəsənət İşləri İdarəsi tərəfindən müəyyən-ləşdirilirdi.

1936-cı ildə yeni təşkilati qurum siyasi-ideoloji rəhbərliyin qarşıya qoyduğu vəzifələri yerinə yetirmək üçün fəaliyyətə başladı. Həmin ilin bədii filmlərin istehsalı planına «Dumanlı Təbriz» (Ssenari müəllifləri Qrebner, M.S.Ordubadi), «Bolşevik Həsən» (A.Popov, Xaçumyan, Həsənov), «Ölüm vadisi» (Q.Musayev), «Xoşbəxt vadi» («Ceyfun və Ulçar», Yevlaxov, A.Tatışvili), «Ölümlər» (K.Mints), «Çempionlar» (A.Popov və Xaçumyan), «Kor çalğıcı» (B.Tatışvili), «Qara qızıl» (A.Tolstoy, O.Leonidov), «Dənizçi Sindbad» (K.Tomski), «Bakı» («28 aprel», Filimonov, Speşnev), «Aldanmış kəvakib» (İ.Əfəndiyev), «Şiraz gülləri» (Qurviç, S.Rəhman), «Telli» (C.Cavadzadə), «Üç qardaş» (M.Mikayılov), «Qəza» (Natarov, Y.Fidler), «Bolşeviklər» (Kudryavtsev), «Şöhrət» (Yevlaxov), «Göyçay» (Axundzadə) ssenariləri salınmışdı ki, onlardan yalnız «Ölüm vadisi» və «Ceyfun və Ulçar» istehsalata buraxıldı.

Növbəti 1937-ci ilin planında «Dəniz ekspedisiyası» (Filimonov, Speşnev, Safronov), «Xalqlar dostluğu» (Ə.Məmmədyanlı, Q.Musayev), «Kəşfiyyatçılar» (neft mövzusu, Vaysenberg, Zakirov), «Razılıq» (pambıq mövzusu, Y.Zilberberq), «Maşinistlər» (dəmiryolu nəqliyyatı mövzusu, Qroxov) bədii filmlərini çəkmək nəzərdə tutulmuşdu. Ehtiyat mövzular kimi, «Düşmənçilik» (tarixi-inqilabi, C.Cahanbaxş, Turenov), «Böyük yol» (müasir, Novoqrudski), «Kəndlilər» (tarixi-inqilabi, G.Mdivani), «Öz yolu ilə» (tarixi-inqilabi Y.Zilberberq) filmlərini çəkmək planlaşdırılmışdı. Lakin nəzərdə tutulan mövzulardan yalnız «Kəndlilər» filmi, o da 1938-ci ildə istehsalata buraxıldı. Həmin dövrdə «Mavi dəniz qoynunda» lentinin çəkilişi başa çatdırılmışdı. «Bakılılar» tammetrajlı, «Dəcəl dəstə» və «Hazır ol» qısametrajlı lentləri üzərində iş isə davam etdirilirdi.

Azərbaycan səslı kinosunun ilk illərində filmlərin çəkilişinin yarımçıq qalması adı hala çevrilmişdi. Bunun da əsas səbəbkarı «Azər-film»-in bədii filmlərin istehsalı şöbəsinin rəisi K.İ.Tomski idi.

1934-cü ildə dəvət olunan, AFKİ ilə 3 illik müqavilə bağlayan, lentlərin istehsalına və səviyyəsinə cavabdeh olan Tomskinin günahı ucundan «Məhəbbət oyunu» filmi başa çatandan sonra dəfələrlə düzəlişlər aparılmasına baxmayaraq, bədii səviyyəyə zəif alınmış və mətbuatın tənqid hədəfinə çevrilmişdi. Bununla yanaşı, qısametrajlı «Altıncı hiss» lenti SSRİ Baş Kinematografiya İdarəsi tərəfindən çıxış etmiş, «Direktiv bant» bədii-sənədli, «Abbasın bəlası» multiplikasiya filmləri rəhbərlik və tamaşaçılar tərəfindən mənfi qarşılanmışdı. Tomski öz səhvlərini düzəltmək üçün tədbir görmür, dağdıclıq xəttini davam etdirir, yaradıcı əməkdaşları işdən soyudurdu. O, «Ceyfun və Ulçar», «Ölüm dərəsi» filmlərinin ssenarisinə də cinayətkarına yanaşmış, nəticədə bu lentlərin istehsalını ləngitmişdi. «Azər-film» işçilərinin davamlı şikayətlərindən sonra Moskvaya qaçan Tomski AFKİ rəisinin teleqramlarına cavab vermir, Bakıya dönməkdən imtina edirdi. 1936-cı ilin oktyabrında o, vəzifəsindən azad olundu və məhkəməyə verildi.

«Ceyfun və Ulçar» lentinin quruluşçu-rejissoru Y.Kazayev, rəssamı V.Aden, rejissor köməkçisi Fətəliyev, H.Uruymaqov, N.Bəddəlov idi. O filmə baş rollara A.M.Şərifzadə, Ü.Rəcəb, M.Mərdanov, M.Sənani və başqaları çəkilirdilər. Oktyabr ayında çəkilişlər müvəqqəti dayandırıldı. Çünki avqust-sentyabr aylarında cəmi 63 kadr çəkilmiş, 2000 metr pilyonka sərf edilmişdi. Padabadda və Qafanda lentə alınan filmin birinci quruluşçu-rejissoru V.Nijni, operatoru B.Smironov, direktoru Qaramov, məsləhətçisi B.Tatışvili öz işlərinin öhdəsindən gələ bilmirdilər. Nəticədə filmin direktoru Q.Aleksandrovski təyin olundu, ssenarini B.Tatışvili ilə yenidən işləmək üçün Şpikovski dəvət edildi. Lakin ssenaridə çoxlu düzəlişlər aparılmasına, obrazların dəyişdirilməsinə, aktyorlardan N.Kondratenko, K.Dausvili, C.Əliyev, K.Məmmədov, Ə.Quliyevin azad olunmalarına baxmayaraq, çəkilişdə dönüş yaratmaq mümkün olmadı.

«Azər-film» rəisini əvəz edən Q.Babayev F.Plukene, B.Kerski və B.Babariqodan ibarət komissiyaya yaradılıb, səhlənkarlığın səbəblərini araşdırmağa çalışsa da, bir nəticə əldə edilmədiyindən, bədii rəhbərliyi S.M.Eyzenşteynə həvalə olunan filmi xilas etmək mümkün olmadı.

Eyni taleni «Ölüm dərəsi» filmi də yaşadı. Qılman Musayevin ssenarisi üzrə Q.Braginski və B.Koçetovun lentə aldığı bu filmin quruluşçu operatoru F.Novitski, quruluşçu rəssamı G.Əliyev, rejissor assistenti M.Babayev, rejissor köməkçisi A.Allahverdiyev, operator assistenti L.Koretski, direktoru A.Səmədbəyov, inzi-batçısı D.Yevdayev idi. Əsas rolları B.Mixitin, Y.Aqurov, N.Dubrovın, Ə.Məlikov, İ.Əfəndiyev, R.Kazimov, A.Terequlova, T.Qornik, B.Fərəməz ifa edirdilər. Lentin uğursuzluğa düşər olduğunu görən Az.FKİ rəhbərliyi vəziyyəti xilas etmək üçün ssenari üzərində işləmək təkliflə Milkinə dəvət göndərdi. Lakin əsasən maddi məqsəd güdən ssenariçinin başdansı oldu işi rəhbərliyi qane etmədiyindən, məsuliyyət Q.Braginskinin üzərinə qoyuldu. İkinci cəhd də uğursuzluğa düşər olduğundan, 1936-cı il oktyabrın 8-də filmin bağlanması, çəkiliş qrupunun və yeni dəvət edilmiş aktyorların (M.Babayeva, Ə.Hüseynzadə, M.Sənani, A.Tahirov, Ə.Qəmərlinski, Ə.Qurbanov, F.Qədri, Y.Sadıxov) azad olunması haqqında qərar qəbul etdi.

Təxminən eyni vəziyyətin digər filmlərdə də yaranması təhlükəsini hiss edən Az.FKİ rəhbərliyi uğursuzluqdan yaxa qurtarmaq üçün sərt tədbirlər görürdü. İstehsalın ilk mərhələsi kimi, ssenarilərin mükəmməlliyinə diqqət yetirən rəhbərlik bu sahədə işləyənlərə ləzimi şərait yaratmağa çalışırdı. Ssenariçilər «həyatla tanış olmaq üçün rayonlara, hətta başqa respublikalara ezam edilirdilər. «Azər-film»-in ssenari şöbəsinin işçisi C.Cahanbaxş «Düşmənçilik» bədii, kinodramaturq Y.Zelberberq isə «Pambıq çöllərinin staxanovçusu» sənədli filminin ssenarisi üzərində işləmək üçün Gəncəyə göndərilmişdilər. Lakin çox zaman bu cür addımlar da filmlərin səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərə bilmirdi.

Davamı gələn sayımızda

NƏRİMAN

Repressiyalar dövrünün kinosu